॥ श्रीः ॥

कारकवादार्थः ।

श्रीमन्महामहोपाध्यायपण्डित-

जयरामविरचितः ।

स एव

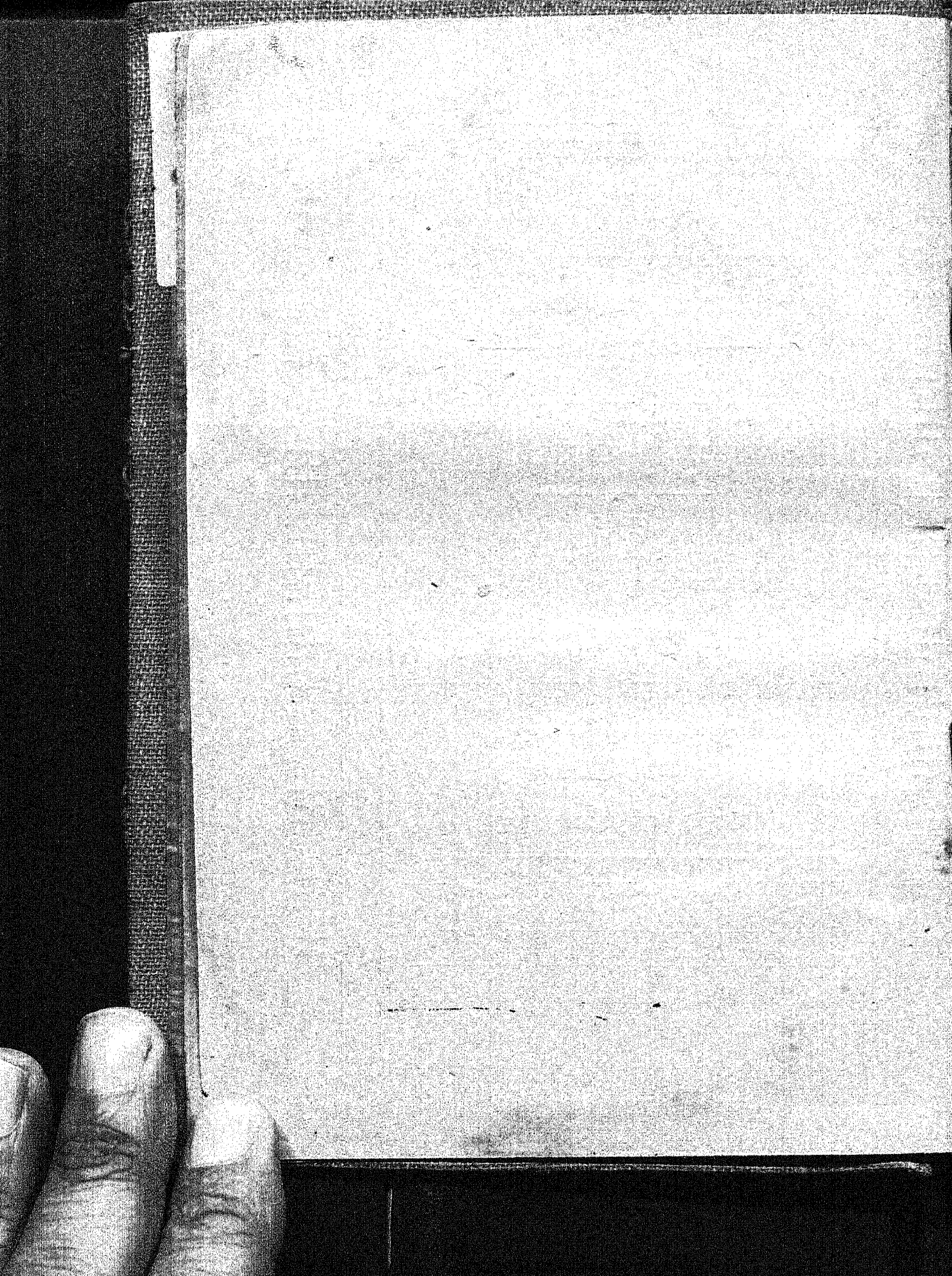
क्षेमराज-श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

संवत् १९६६, शके १८३१.

॥ श्रीः ॥

अथ कारकवादार्थः ।

नत्वा शम्भोः पदाम्भोजं जयरामः समासतः ॥
करोति कारकव्याख्यामिह संख्यावतां मुदे ॥१॥

कारकाणि कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणानि षट् । कारकत्वं नाम क्रियानिमित्तत्वम्[1] । चैत्रस्य तंडुलं पचतीत्यादौ[2] संबंधिनि चैत्रादावतिव्याप्तेः । अनुमतिप्रकाशनद्वारा संप्रदानादेरिव तंडुलादिसंपादनद्वारा संबंधिनोऽपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वात् । किंतु क्रियान्वितविभक्त्य-

---

१ क्रियानिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताशालित्वं तत् । २ चैत्रनिरूपितस्वत्वशालितंडुलान्यासमवेततंडुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्त्यनुकूलवर्त्तमानव्यापारानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः ।

र्थान्वितत्वम् । अस्ति च कर्त्रादीनां क्रियान्वितति-
ङ्सुब्विभक्त्यर्थान्वयः न तूदाहृते संबंधिनि षष्ठ्य-
र्थसंबंधस्य । तंडुलादिनामार्थान्विततया क्रियान-
न्वितत्वात् । चैत्रस्य पचतीत्यादावपि तंडुलादि-
पदाध्याहारेणैव बोधः । षष्ठ्यर्थसंबंधस्य तंडुला-
दिनामार्थैरेव क्रियायाः कर्मत्वादिनैव साकांक्षत्वा-
त्परस्पराकांक्षाविरहात् । ओदनस्य भोक्ता चैत्र-
स्य पाक इत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वार्थिका षष्ठी कार-
कविभक्तिरेव । " कर्तृकर्मणोः कृति " इत्यनेन त-
द्विधानात् । अत एव संबंधस्य न कारकत्वं
क्रियायोगाभावादिति शाब्दिकाः । अत एव "गुरु[1]-
विप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक्स्वभेष-

---

१ गुरुविप्रतपस्विदुर्गतनिरूपितसंबंधशालिरोगानिष्ठविषयतानिरूपि-
तविषयताशालिस्वनिरूपितसंबंधशालिस्वत्वविशिष्टभेषजनिष्ठकारणतानि-
रूपितजन्याश्रयबलवदनिष्टाननुबंधिस्वेष्टसाधनीभूतकृतिसाध्यत्वाश्रयप्रती-
कारानुकूलकृतिमानिति बोधः ।

जैः" इत्यादौ, "सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्" इत्यादौ च रोगे विपत्तौ चेत्यादिपदाध्याहारेणैव बोधः। यदि च विनाध्याहारं षष्ठ्यर्थसंबंधस्य क्रियायामन्वयः प्रामाणिकस्तदा क्रियान्वितकर्तृत्वकर्मत्वादिषडन्यतमान्वयित्वं कारकत्वं बोध्यम्। अत एव "चर्मणि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हन्ति कुंजरम्। केशेषु चमरीं हंति सीम्नि पुष्कलो हतः॥" इत्यादौ निमित्तादेरपि न कारकत्वम्। एतादृश्य उपपदविभक्तयो न तु कारकविभक्तयः। गां दोग्धि पयः अजां ग्रामं नयतीत्यादौ गौणमुख्यकर्मद्वयमपि लक्ष्यम् अत्र हि द्रवद्रव्यविभागानुकूलक्रियानुकूलव्यापारविशेषः कर्तृनिष्ठो दुहेरर्थः। वायुर्वृक्षं पर्णं दोग्धीति वारणाय द्रवद्रव्येति देयम्। मेघो गगनं जलं दोग्धीति वारणाय विशेषेति। विशेषो हि दुहिधातुप्रयोगगम्यः। इत्थं च द्रवद्रव्येति न देयमिति वदंति।

संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारस्तादृशो नीधातोरर्थः । तत्राद्ये विभागे गामित्यस्य क्रियायां पय इत्यस्यान्वयाद्गोवृत्तिविभागानुकूलपयोवृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः । द्वितीये तु ग्राममित्यस्य संयोगेऽजामित्यस्य क्रियायामन्वयाद्ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलाऽजावृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः । साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकनिरुक्तक्रियाद्वयरूपफलान्वयिनोरजापयसोर्मुख्यकर्मत्वम् । तादृशक्रियानुरूपफलान्वितान्वयिनोर्गोग्रामयोर्गौणकर्मत्वम् उभयत्रापि धात्वर्थान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वमस्ति । फलद्वयस्यापि धात्वर्थतावच्छेदकत्वात् । अत एव कर्मद्वयसाकांक्षफलबोधकधातुत्वं द्विकर्मकत्वं सूपपादम् । यत्तु विभागानुकूलक्रिया दुहेरर्थः, संयोगानुकूलक्रिया नयतेरर्थः । न तु

तदुभयानुकूलकर्तृव्यापारः कर्मद्वयस्याप्येकत्र फले अन्वय इति । तन्न, प्रयोज्ययोः कर्मत्वानुपपत्तेः—परसमवेतत्वस्य क्रियायामभावात् । कर्मद्वयस्याप्येकत्र अन्वये च गौणमुख्यव्यवहारो न स्यात् । एतेन विभागाद्यनुकूला कर्तृगता चेष्टैव दुहादेरर्थ इत्यपास्तम्, फलद्वयाप्रवेशे गौणमुख्यव्यवहारानुपपत्तेः । यद्यपि गामित्यस्यार्थो गोवृत्तित्वं पयस्येवान्वेतीति गौणं कर्म न लक्ष्यमिति तदपि न, गौः पयो दुह्यते इत्यादौ गोः कर्मत्वस्य दुरुपपादत्वात् । अजां ग्रामामित्यादौ ग्रामवृत्तित्वस्य प्रागजायामसत्त्वेनान्वयायोगात् । काशीतः प्रयागे नीयमानामजां काशीं नयतीति प्रयोगापत्तेश्च । तत्र तत्तत्क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं तत्तत्क्रियाकर्तृत्वम् । काष्ठादौ पाकाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वप्रतिसंधानेऽपि कर्तृपदाप्रयोगात्, कृताकृतविभागादिना सिद्धयत्नशक्तिकेन कृधातुनातृजंतेन सि-

च्छस्य कर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च ॥ अचेतनेऽपि कर्तृपदप्रयोगस्तु गौणः । गुरुतरभारोत्तोलनादिक्रियाविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ तत्क्रियायां कर्तृत्वाव्यवहारात् विषयत्वं विहायानुकूलत्वमुपात्तम् । यदि च मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति व्यपदेशान्नान्तरीयककृतिसाध्यस्य पिष्टमध्यस्थशर्कराभोजनस्य न कर्तृत्वं तदा विषयत्वमपि निवेश्यम् । तच्च साध्यत्वेन । तेन यागादिकृतेरुद्देश्यत्वेन स्वर्गादिविषयकत्वेऽपि न यागादिकर्त्तुः स्वर्गकर्तृत्वम् । अस्मदादिकर्तृकयागादिकर्तृत्वमीश्वरस्येष्टम् । तथा विवक्षायामीशः पचतीति प्रयोगोऽपीष्ट एव ॥ न चेत् कार्यत्वानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वमसाधारणत्वं[1] निवे-

---

१ तेन शक्यातत्क्रियाविषयकतत्तत्क्रियानिष्ठकार्यत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताशालिकृतिनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणताशालित्वं नाम कर्तृत्वम् ।

श्यमिति नैयायिकाः। वैयाकरणास्तु "अनभिहिते कर्त्तरि" इत्यनुशासनात्-अचेतनेऽपि कर्तृपदप्रयोगात्क्रियाश्रयत्वमेव कर्तृत्वम्।कारककर्मादिपदवकृधातुरप्यत्र क्रियार्थक एव। आश्रयत्वमिहाख्यातार्थः। तथा च यागाद्यसमभिव्याहृताख्यातेन यद्धात्वर्थान्वितयद्धर्मवत्त्वं बोध्यते तद्धात्वर्थनिरूपिततद्धर्मवत्त्वं तद्धात्वर्थकर्तृत्वम् । यथा पचतीत्यादौ पाकानुकूलव्यापारवत्त्वम्, जानातीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वम्, नश्यतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वम् इति चैत्रेण तंडुलः पच्यते इत्यादौ पाकजन्यफलाश्रयत्ववारणाय यागाद्यसमभिव्याहृतेति। अत्र चैत्रादेः कर्तृत्वं तु पचतीत्याद्याख्यातबोध्यधर्ममादायैवेति बोध्यम्। धात्वर्थान्वितद्वितीयाद्यर्थकर्मत्वकरणत्वमादायाख्यातेनेति जानातीत्याद्याख्यातार्थ आश्रयत्वम्,न पाककर्तृत्वम्। हंतीत्यादौ हिंसाश्रयत्वम्, न गमनकर्तृत्वमित्ये-

तत्संपत्तये यत्तदिति धात्वर्थविशेषणम् । यदि च काष्ठं पचति, स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगवशात्करणादीनां कर्तृत्वमिष्टम् । तदा पच्यत ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्तृकर्मणोऽपि तदिष्टम् ओदनः स्वयं पचतीत्यप्रयोगस्त्वसाधुत्वात् ॥ कर्माख्यातयागादिर्नेह विभाव्यते । कर्मत्वविशिष्टस्य कर्तृत्वरूपतावारणाय तदुपादेयम् । न हि कर्मत्वादेः कर्तृत्वरूपत्वे "अनभिहिते कर्त्तरि" इत्यनुशासनार्थः संगच्छत इत्याहुः । यत्र स्वतंत्रः कर्त्ता' इति पाणिनिसूत्रात्कारकांतराप्रयोज्यत्वे सति कारकांतरप्रयोजकत्वं कर्तृत्वम् । सत्यंतेन पुरुषादिजन्यसंयोगरूपव्यापारवत्त्वरूपं तत् । प्रयोज्यत्ववत्कुठारादेर्व्युदासः । तन्न, ईश्वरप्रयोज्यानां जीवानां कर्तृत्वानापत्तेः । दण्डजन्यसंयोगरूपव्यापारवति कुलालादावव्याप्तिश्चेति दिक् ॥ कर्मत्वं न करणव्यापारित्वम् । तद्धि करणजन्यव्यापा-

रवत्त्वं दात्रेण धान्यं लुनातीत्यादौ हस्तादिकरणव्यापारवति दात्रादावतिव्याप्तम्। नापि परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वम्। गमिपत्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देशे स्पंदेः पूर्वपरयोः प्रसंगात्। नदी वर्द्धत इत्यादौ वृद्धेरवयवोपचयरूपायाः परंपरया तीरप्राप्तिरूपयत्नस्याश्रये तीरे कर्मत्वप्राप्तिश्चेत्—अत्र वदन्ति—'धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम्' तादृशं फलं गमेः संयोगस्त्यजेर्विभागः पतेरधःसंयोगस्तदवच्छिन्ने स्पन्दे शक्तिः, स्पन्दमात्रे तेषां शक्तौ पर्यायतापत्तेः, स्पन्देर्वृध्धातोश्च न फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति न कोपि दोषः। फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव धातूनां सकर्मकत्वव्यापारो मुख्यः। ज्ञाधात्वादीनां नामार्थान्वितोद्देश्यत्वातिरिक्तविषयित्वरूपाविभक्त्यर्थान्वय्यर्थकत्वं गौणं

सकर्मकत्वम्। घटं जानातीत्यादितो घटविषयिता-
शालिज्ञानाश्रयत्ववानिति बोधः तादृशधातुप्रयोग
एव च कर्मप्रत्ययः।.अत एवाभुंजान एव भोजनाय
यतते इति प्रयोगात्-यत् धात्वर्थे नामार्थान्वितस्य
चतुर्थ्यर्थोद्देश्यत्वस्यैवान्वयात्-न यतेःसकर्मकत्वं,
न वा भोजनं यतते इति प्रयोगः । "भूमिं प्रयाति
विहगो विजहाति महीरुहम् । नतु स्वात्मानम्"
इतिप्रयोगात्। स्वस्यधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगवि-
भागरूपफलशालित्वरूपसकर्मकत्वाभावात् पर-
समवेतक्रियाजन्यत्वमपि धात्वर्थतावच्छेदक-
फले निवेश्यम्।न चैवमपि मल्लो मल्लं गच्छतीत्या-
दौ उभयकर्मजसंयोगरूपफलस्य तादृशत्वात्स्व-
कर्तृकक्रियाकर्मत्वरूपव्यवहारस्स्वास्मिन्स्यादिति
वाच्यम्। परसमवेतक्रियाजन्यतादृशफलशालित्वं
यत्र तत्र कर्मत्वस्य स्वीकारात्।इत्थं च द्वितीयादेः

क्रियान्वयिपदसमवेतत्वमप्यर्थः।परत्वं स्वप्रकृत्य-
र्थापेक्षया सुपा स्वार्थफलान्वय्यपेक्षया कर्माख्या-
तेन च बोध्यते। तथा च भूमिर्गम्यत इत्यादौ कर्मा-
ख्यातस्थले फलं परसमवेतत्वं चाख्यातार्थः।भूमि
पदार्थस्य परत्वे विशेषणत्वेन फलं प्रति विशेष्यत्वे
न चान्वयः।तथा च भूमिभिन्नसमवेतक्रियाजन्यफ
लशालिनी भूमिरित्यन्वयबोधः।भूमिं प्रयातीत्यतो
भूमिभिन्नसमवेतभूमिवृत्तिसंयोगजनकस्पन्दानुकू-
लकृतिमानित्यन्वयबोधः। एवं च स्वभिन्नसमवेतं
स्ववृत्तिसंयोगजनकं यन्मल्लान्तरवृत्तिगमनं तद-
नुकूलकृतिमत्त्वस्य स्वस्मिन्नभावादेव न मल्लः स्वं
गच्छतीति प्रयोगः।नन्वत्र परत्वे स्वप्रकृत्यर्थस्या-
न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन,प्रति
योगतामात्रेण वान्वयः।नाद्यः,पृथ्वी प्रयाति विहग
इत्यादौ अनन्वयापत्तेः। खगस्य पृथ्वीत्वावच्छिन्न

त्वात्।न द्वितीयः, स्वात्मन्यपि खगपृथ्व्युभयभेद-
सत्त्वात् स्वं प्रयातीत्यापत्तेरिति चेन्न, द्वितीया-
ऽर्थफले यद्व्यक्तेरन्वयस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रातियो-
गिताकत्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थस्य कर्माख्यातार्थफ-
लान्वयिनश्च परत्वेऽन्वयात् । इत्थं च पृथ्वीं प्रया-
तीत्यादौ यत्पृथिवीव्यक्तिवृत्तिसंयोगजनकत्वं
प्रयाणस्य तद्व्यक्तिभिन्नत्वं विहगेऽस्तीति न दोषः।
परे तु पृथिवीमित्यादौ पृथिवीपदं कर्मत्ववत्पृथिवी-
व्यक्तिपरमेवमन्यत्र कर्मवाचकं सामान्यपदलक्ष-
णया विशेष्यपरम् । इत्थं चान्वयितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृग्व्यक्तेर्न भङ्ग इत्या-
हुः । यत्तु परसमवेतत्वं नार्थः । किंतु अन्योन्या-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं क्रियान्वयिद्विती-
यार्थः । तथा च भूमिवृत्तिसंयोगजनकभूमिनिष्ठा-
न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रयाणानुकूल-
कृतिमानित्यर्थः । स्ववृत्तिक्रियायाः स्वनिष्ठा-

न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्न स्वं प्रयातीति प्रयोग इति । तन्न, तथापि येन मल्लेन मल्लांतरं न गतं सोपि मल्लो मल्लं गच्छतीति प्रयोगापत्तेः। मल्लांतरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदिकाया स्तन्मल्लवृत्तिक्रियायास्तन्मल्लवृत्तिभूमिसंयोगजनकत्वात् । यन्मल्लव्यक्तेः फलान्वयस्तस्याएवान्योन्याभावेऽन्वयोक्तौदोषवारणेतुतद्व्यक्तित्वादेःप्रकारत्वेशक्त्यानन्त्यम् ।कथंचित्कर्मवाचकपदस्यतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नलक्षणास्वीकारे युगपद्वृत्तिद्वयाविरोधप्रसङ्गः।ननुनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंक्रियान्वयिद्वितीयार्थः।नवा परमवेतत्वंसमवेतत्वस्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नतत्कर्मसमवेतत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावात्मकस्वप्रतियोगिताकाभावसंबंधेन कर्मवाचकपदार्थान्वितद्वितीयार्थासमवेतत्वस्य क्रियायामन्वयस्वीकारात् । सामा-

न्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगमे यद्व्यक्तेर्द्वितीयार्थसमवेतत्वेऽन्वयस्तद्व्यक्तिसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्मकस्वप्रतियोगिताकाभावसंबंधेनकर्मवाचकपदान्वितद्वितीयार्थासमवेतत्वस्य धात्वर्थक्रियायामन्वयस्वीकारात् । क्वाप्यदृष्टचरत्वेऽपि प्रकृते गत्यंतरविरहेण स्वीकारात् । अत एव न कर्मवाचकपदस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तद्व्यक्तिबोधकतया सामान्यरूपेण बोधकतया च युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति चेन्न, नव्यनये क्रियाया अव्याप्यवृत्तितयातान्निष्ठतदाश्रयद्रव्यसमवेतत्वस्यापिअव्याप्यवृत्तित्वात्-मल्लः स्वं गच्छतीति प्रयोगप्रसंगस्यदुर्वारत्वापत्तिःएतेन तत्तत्क्रियानधिकरणत्वे सति तत्तत्क्रियावच्छेदकफलशालित्वं तत्तत्क्रियाकर्मत्वं द्वितीयादेरपि तत्तत्क्रियानधिकरणत्वमर्थ इत्यपास्तम् । शक्त्यानंत्यापत्तेश्च । यत्तु

क्रियान्वयि परसमवेतत्वमवेक्ष्य कर्त्रन्वयिपरत्व-मेव लाघवात्कर्मप्रत्ययार्थ इति । तन्न, द्वितीयार्थ-फलपरसमवेतत्वयोरेकान्वयित्वेन लाघवात् । ग्रामो गमेः कर्म न तु चैत्र इत्यादौ परसमवेताक्रि-याजन्यत्वघटितस्यैव कर्मपदार्थतया तस्यैव कर्म-प्रत्ययार्थत्वात् । गम्यते ग्रामः स्वयमित्यादौ पर-त्वान्वयिविरहाच्चेति दिक् । अथैवमपि पतेः संयो-गावच्छिन्नस्पन्दार्थकतया धात्वर्थतावच्छेदकफ-लशालिनो भूतलादेः कर्मत्वे वृक्षात्पर्णं भूतलं पत-तीति प्रयोगः स्यादिति चेत्-तथा विवक्षायां भव-त्येव।अत एव "द्वितीयाश्रिता"इति सूत्रे पतितश-ब्दयोगे द्वितीयासमासविधानम् । तदुदाहरणं च नरकं पतितो नरकपतित इति साधु संगच्छते । क्वचित्सप्तम्यपि साधुः । यथा भूमौ पतति, ग्रामे गच्छतीत्यादौ । परे तु भूतलादेः कर्मत्वेऽपि न

द्वितीया । यत्र फलसंबंध्याकांक्षा तत्रैव तत्स्वीकारात् । अत्र तु फलस्याधोदेशवृत्तितया उपस्थितत्वेन न संबंध्याकांक्षा । तथाहि कर्तृभिन्नान्वयिफलावच्छिन्नव्यापारबोधकस्य धातोः सकर्मकत्वं न तु पततः । अधःसंयोगरूपफलस्य पर्णान्वितत्वात् । अध इत्यस्य संबंधिसाकांक्षतया संबंधित्वेन पर्णस्यैवान्वयात् । भूतलं पर्णस्याधः न तु पर्णं भूतलस्येति न भूतलं पतति प्रयोग इति । अथ-कथं वृक्षात्पर्णमधः पतति इतिप्रयोग इति चेत् । भ्रमादयंविवक्षयावा 'गतंतिरश्चीनमनूरुसारथेः' इत्यत्र व्यक्तिविशेषस्याधो धामपततीत्यर्थात् नदोष इत्याहुः।यत्तुत्यजगम्यादेः स्पन्दाद्यात्मकव्यापारमात्रे शक्तिः,फलस्य द्वितीयादिलभ्यत्वात्।अतएव ग्रामं त्यजतिगच्छतीत्यनयोर्नैकार्थता । त्यजगम्योर्योगे द्वितीयादिना विभागसंयोगयोर्बोधनात्-

त्यजेर्विभागावच्छिन्नस्पन्दशब्दत्वस्य गमेः संयोगावच्छिन्नस्पन्दशब्दत्वस्य च कार्यतावच्छेदकत्वात्। अत एव गमनं त्याग इत्यनयोरपि नैकार्थता। उक्तकार्यकारणभावानुरोधेनात्रापि त्यजगम्योर्विभागसंयोगावच्छिन्नस्पन्दे लक्षणांगीकारात् विभागाद्यवच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वंच विभागादिस्पन्दोभयवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दत्वम्। तेन चैत्रेण ग्रामस्त्यज्यते इत्यादिवाक्यजन्यस्पन्दविशेषणकविभागादिविशेष्यकशाब्दत्वसंग्रहः। इत्थं च परसमवेततद्धात्वर्थान्वितफलविशेषशालित्वं तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वम्। तेन त्यजादेर्नोत्तरदेशादौ कर्मत्वमिति। तन्न, विभागाद्यवच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे तादृशस्पन्दे शक्तेर्दुर्वारत्वात्। परेषामितरान्विते शक्तिग्रहे इतरांशवद्विभागाद्यंशस्य त्यागो न युक्तः। त्यागगमनयो-

रेकार्थतावारणाय तत्फलविशिष्टे स्पन्दे शक्तिसि-
द्धे विनापि तल्लक्षणानुसंधानं तथा प्रतीतेरितिदिक्
ददातेर्मूल्यग्रहणं विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजन-
कत्यागः, यजतेर्दैवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसफलक-
त्यागः, जुहोतेस्तादृशाग्निप्रक्षेपश्चार्थः।अत एव ऋ-
त्विजां तादृशत्यागाभावेपि होतृत्वम्।अग्निप्रक्षेपश्च
अग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूल घृतादिवृत्तिनोदना
दिव्यापारः । न चैवमग्नौ जुहोतीत्यादौ सतम्यर्थ-
स्याग्निसंयोगेऽन्वयेनिराकांक्षतेतिवाच्यम्।अत्र सं-
योगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थता।न
च तथाप्यग्नेः कर्मत्वापात्तिः। संयोगस्य धात्वर्था-
नवच्छेदकतया तद्वतोऽग्नेः कर्मत्वाभावात् । क्रि-
यायाएव धात्वर्थतावच्छेदकतया तच्छालिनो
घृतस्यैव कर्मत्वात् । द्वितीयार्थश्च वृत्तित्वं, तच्च
धात्वर्थतावच्छेदकेऽन्वेति । इत्थं च विप्राय गां द-

दाति, विष्णुं यजते, घृतं जुहोतीत्यादौ मूल्य-ग्रहणं विना विप्रोद्देश्यकगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपर-स्वत्वफलकत्यागानुकूलकृतिमानित्यन्वर्थबोधः । विष्णोरुद्देश्यत्वसंबंधेन स्वस्वत्वध्वंसफलवत्त्वा-त्कर्मत्वम् । विष्णूद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसफलकत्या-गानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः । घृतवृत्त्यग्नि-संयोगावच्छिन्नाक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमा-नित्यन्वयबोधः । एवं मूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्व-ध्वंसफलकत्यागो विक्रयः। मूल्यदानप्रयुक्तस्वत्वो-त्पादकस्वीकारःक्रयः।दत्तद्रव्यस्वस्यस्वत्वजनक-स्वीकारःपरिग्रहः।तथा च गां विक्रीणाति, गां क्री-णाति गां, प्रतिगृह्णातीत्यादौ गोवृत्तिमूल्यग्रहण-प्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंसफलकत्यागानुकूलकृतिमान्, गोवृत्तिमूल्यदानप्रयुक्तस्वस्वत्वानुकूलस्वीकारा-नुकूलकृतिमानिति क्रमेणान्वयधीरिति संप्रदायः

इदमत्राभिधेयम्।दानस्य परस्वत्वजनकत्वे तत ए-
व विक्रयवारणे मूल्यग्रहणं विनेति व्यर्थम् । अथ
प्रतिग्रह एव स्वीकाराविशेषतया स्वत्वहेतुः । अ-
स्वामिके स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वाकल्पनात् । अ-
तएव 'याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत्'
इत्यादिकं साधु संगच्छते । अन्यथा प्रतिग्रहवैफ-
ल्यापत्तेः । दानं तु स्वस्वत्वध्वंसमात्रं जनयत्पर-
स्वत्वप्रयोजकमिति मतम् । तथापि तद्वैयर्थ्यं तदु-
पादानेऽप्युपेक्षायामतिव्याप्तेः । तस्या अपि स्व-
स्वत्वध्वंसद्वारा परस्वत्वप्रयोजकत्वात्।तद्वारणा-
य वैजात्योपादानस्यावश्यकत्वात् । वस्तुतो दूर-
स्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तद्रव्यस्य प्रतिग्रहात्प्रागस्वा-
मिकस्यानुकूलोद्देश्येन पुरुषेण प्रतिग्रहात्स्वत्वा-
त्स्वत्वं स्यादिति । अन्योद्देश्यकत्वादेः प्रतिबंधक-
त्वे तु गौरवम् । न च तादृशत्यागो दानाभास एव ।

ससंप्रदानको हि त्यागो दानं संप्रदानं च, ददस्वे-
त्यनुमतिप्रकाशनद्वारा दानक्रियाहेतुत्वेन । न च
असन्निहितस्य तत्त्वमिति, न ततो दातुः स्वत्व-
नाश इति वाच्यम् । "तीर्थे संकल्पितं यद्यत्तदन्य-
त्र प्रदीयते । दाता तीर्थफलं भुंक्ते प्रतिग्राही न दो-
षभाक् ॥ मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षि-
पेत् । विद्यते सागरस्यांतो दानस्यांतो न विद्य-
ते ॥" इति वाक्यात्तादृशदानसिद्धेस्तस्माद्दानमेव
परस्वत्वजनकं प्रतिग्रहप्रागभावस्यापेक्षणीयत्वा-
त् न प्रतिग्रहवैफल्यम् । अत एव यस्मै दत्तं तस्य
प्रतिग्रहेण दातुः स्वत्वनिवृत्तिः । अस्तु वा दत्तद्र-
व्यस्वीकारत्वरूपप्रतिग्रहत्वेन स्वीकर्त्तव्यद्रव्यदा-
नत्वेन वेति विनिगमकाभावात् । दानं स्वस्वत्व-
ध्वंसद्वारा परस्वत्वजनकम् । प्रतिग्रहश्च स्वस्वत्व-
जनकः । उभयथापि मूल्यग्रहणं विनेति व्यर्थम् । वि-

क्रयस्य परस्वत्वजनकत्वे मानाभावात् । न च विक्रीतद्रव्यस्वीकारत्वरूपक्रयत्वेन स्वीकर्तव्य-द्रव्यविक्रयत्वेन वा क्रयत्वमित्यत्रापि विनिगमनाविरहः। मूल्यदानपूर्वकस्वीकारस्यैव क्रयत्वात् विक्रयत्वस्य गौरवेणानिवेशात् । किंच स्वस्वत्व-ध्वंसजनकेत्यापि व्यर्थम्, अव्यावर्तकत्वात् । अपि चाग्निप्रक्षेपो होम इत्यप्ययुक्तम्, 'देवतोद्देश्यक-स्वस्वत्वध्वंसफलकत्यागो यागः स एव प्रक्षेपाव-च्छिन्नो होम' इति वाचस्पतिमिश्राद्युक्तेः, 'याग एव विशिष्टदेशप्रक्षेपोपहितः होम' इति विवेकोक्ते-श्च । अस्तु च ऋत्विजां त्यागाद्यनुमानस्य स्वस्व-त्वध्वंसोनुमतः–देशात्यागात् विदेशस्थस्वामी-स्वस्वत्वध्वंसवत् । वस्तुतस्तु दानत्वयागत्वहोम-त्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषाः । न च 'श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वं' ब्राह्मणापेक्षया दान-

त्वम्' इति विवेकोक्तेस्तयोः साङ्कर्यान्न जातित्वमितिवाच्यं, श्राद्धस्य गौणतदुभयरूपत्वात् । वस्तुतः श्राद्धस्य यागत्वमेव, उद्देश्यपित्रादिस्वत्वाजनकत्वात् । ब्राह्मणस्य स्वत्वमपि न सार्वत्रिकम्, ब्राह्मणाभावेपि श्राद्धोक्तेः।"पिंडास्तु गोजविप्रेभ्य"इत्यादिनान्यत्रापि प्रतिपत्तेः । विष्णुं यजते इत्यादौ द्वितीयार्थोप्युद्देश्यत्वम् । तत्त्वं च तस्येदमित्यादिज्ञानविषयत्वम् देवतायाः स्वत्वोपगमे तु यागत्वं दानत्वव्याप्यं होमत्वं यागत्वव्याप्यमिति सिद्धम् । देवपूजादिकमपि याग एवेति कृतमप्रकृतेन । अत एव संसृष्टिस्थलेऽसाधारणस्वत्वनाशोत्तरं साधारणस्वत्वोत्पादात्--तत्र सकलत्वविशेषणरहितदानलक्षणाव्याप्तिरित्यपास्तम् दानत्वजातेस्तत्राभावात् । परमत्र स्वत्वानुकूलत्वविशेषणात्–संसृष्टिनिरास इत्यन्ये । तत्र न-

स्वत्वनाशः-किंतु परस्वत्वोत्पत्तिमात्रम् । न च स्वस्वत्ववति परस्वत्वानुपपत्तिः । तत्रेच्छाया उत्तेजकत्वात् । स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकत्वविशेषणादेव तन्निरास इत्यन्ये। परे त्वदृष्टविशेषजनकत्वविशेषणात्तद्व्यावृत्तिरित्याहुः । एतेन विनिमये विक्रयलक्षणातिव्याप्तिरित्यपास्तम् । विक्रयत्वादेर्जातित्वात् । मूल्यातिरिक्तद्रव्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वानुकूलत्यागो विनिमय इत्यन्ये । किमत्र स्वत्वमिति चेत् । अत्र प्राचीनाः—यथेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वम् । तच्च शास्त्रानिषिद्धविनियोगोपायक्रयप्रतिग्रहादिस्तद्विषयत्वम् । तच्च न बहिरिंद्रियवेद्यम् । प्रतिग्रहादेर्मानसज्ञानविशेषस्य बहिरिंद्रियायोग्यत्वात् । नव्यास्तु—प्रतिग्रहादिनाशोत्तरमपि स्वत्वव्यवहारप्रामाण्यानुरोधात् स्वत्वमतिरिक्त एव पदार्थः । तच्च स्वत्वं दानादितो नश्यति,

प्रतिग्रहादितश्च स्वत्वमुत्पद्यते । तच्च बहिरिन्द्रियायोग्यं स्वं पश्यामीति प्रतीतेस्तदीययथेष्टविनियोज्यत्वज्ञानस्य तदीयस्वत्वसाक्षात्कारहेतुत्वात्। न यथेष्टविनियोगाद्यज्ञानदशायांस्वत्वसाक्षात्कारापत्तिः । वस्तुतस्तदीययथेष्टविनियोज्यत्वे तदीयस्वत्वव्यभिचारित्वग्रहदशायां तद्ग्रहेऽपि स्वत्वसाक्षात्कारानुदयात् । तदीयस्वत्वसाक्षात्कारं प्रति तदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमित्याकारकज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च स्वत्वस्यानुमितिरेव नतु साक्षात्कारः । स्वत्वेलौकिकविषयताकल्पनेलौकिकविषयिताशालितत्साक्षात्कारे तादृग्विशेषदर्शनस्य हेतुत्वकल्पने च गौरवात् । स्वं पश्यामीत्यनुव्यवसायस्तु-सुरभि चन्दनं पश्यामीत्यादिवद्विशेषणांशो लौकिकविषयत्वावगाही । न चायोग्यत्वकल्पने लौकिक-

साक्षात्कारे स्वत्वस्य प्रतिबंधत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम्, तस्यायोग्यत्वकल्पने लौकिकविषयताविरहादेव तत्प्रत्यक्षवारणसंभवात् । योग्यत्वे तद्गोचरलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यास्तद्गोचरानुमित्यादौ गौरवादित्याहुः । तच्च कर्म त्रिविधं—प्राप्यं, विकार्यं, निर्वर्त्यं च । तत्र संयोगादिक्रियाजन्यफलशालि प्राप्यम् । यथा-ग्रामं गच्छतीत्यादौ-ग्रामादिः । यल्लब्धसत्ताकमेवावस्थांतरमापद्यते तद्विकार्यम् । यथा—काष्ठं भस्म करोति, सुवर्णं कुंडलं करोतीत्यादौ काष्ठादिपदलक्ष्यस्य काष्ठावयवादेः सत एव भस्मादिसंबंधरूपावस्थांतरप्राप्तिः । यत्तु क्रिया यत्कर्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्यम् । यथा—काष्ठं लुनातीत्यत्र काष्ठमिति । तन्न, काष्ठपदलक्ष्यस्य काष्ठावयवस्य कर्मतया क्रियायास्तन्नाशकत्वासंभवात् । अत्र हि काष्ठपदस्य काष्ठावयवोलुनातेरारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागानुकूलक्रि-

यात्व्यापारोऽर्थः।तथा च काष्ठावयववृत्त्यारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनकक्रियानूकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीरिति काष्ठावयवस्य प्राप्यकर्मतैवावस्थांतरप्राप्त्यभावान्न विकार्यता । तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलपदलक्ष्यस्तंडुलावयवः पच्यर्थो रूपादिपरावृत्त्यवच्छिन्नो विक्लित्त्यवच्छिन्नतेजस्संयोगः।तथाचधात्वर्थजन्यफलशालित्वात्सतोवस्थांतरप्राप्तेश्च उभयविधकर्मत्वं तंडुलावयवस्येष्टम् असंकीर्णस्थानमुक्तमेवेत्यदोषः।यत्क्रियया निष्पद्यते तन्निर्वर्त्यम् । यथा—घटं कटं वा करोतीत्यादौ घटादि । अत्र कृञः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वाभावाद्गौणकर्मत्वम्।तच्च साधनाख्यकृतिविषयत्वम् । अत एव वीरणं करोतीत्यादिर्न प्रयोगः । वीरणादावुपादानताख्यविषयताया एव सत्त्वात् । यत्तु कटादिपदस्य कटाद्यवयवे निरूढ-

लक्षणा। तत्र विना लक्षणां कटादेर्गौणकर्मत्वसंभवेऽ-
पि कारकत्वासंभवात्। निरूढलक्षणाया मुख्यप्रयो-
गापवादकत्वाच्च न वीरणं करोतीति मुख्यप्रयोग
इति। तन्न, घटं जानाति अतीतामित्यादौ घटादेरिव
कटादेरपि गौणकारकत्वसंभवात्। स्तोकं पचती-
त्यादौ क्रियाविशेषणपदांतराद्द्वितीयाविशेषणवि-
भक्तिवत् प्रयोगसाधुत्वाय नामार्थधात्वर्थयोरभे-
दान्वयस्वीकारेणाभेदस्य संसर्गत्वात्। तदा स्वी
कारे विशेषणविभक्तिवदस्तु साभेदार्थिका। त
स्याः कारकत्वाभावस्तु क्रियान्वितकर्तृत्वाद्यन्वि
तत्वाभावात्-इति दिक् ॥

॥ इति कर्मनिरूपणम् ॥

करणत्वं कारकांतराचारितार्थत्वे सति क्रिया
हेतुत्वम्। कारकांतरनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतु
त्वाभावः सत्यंतार्थः। कर्तृकारके आरंभकसंयो

गप्रतिद्वंद्विविभागानुकूलकुठारादिक्रियाया एव-च्छिदादिधात्वर्थतया कर्तुः कुठारादिकरणनिष्ठ-व्यापारद्वारा छिदादिहेतुत्वान्नातिप्रसंगः। कर्मण-स्तु तादृशक्रियाहेतुत्वविरहादेव नातिप्रसंगः। अ-धिकरणमपि कर्तृकर्मान्यतरव्यापारद्वारा क्रिया-हेतुः। चैत्रो गृहे स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ गृ-हस्थाल्याद्यधिकरणं कर्तृकर्मसंयोगद्वारा पाका-दिक्रियासाधनं संप्रदानं स्वानुमितिप्रकाशनेन कर्तुरिच्छाद्वारा दाननिमित्तम् अपादानं पतनप्रति बंधकसंयोगनाशकपत्रादिविभागद्वारा पतनादि-निमित्तमिति नातिप्रसंगः। न चैवं कुठारादिकर-णस्यापि कर्तृनिष्ठव्यापारसापेक्षत्वादसंभवः। का-रकांतरनिष्ठव्यापारसंबंधावच्छिन्नजनकत्वाभाव-स्य सत्यंतार्थतया कुठारादिक्रियायां कुठारस्य तादात्म्यसंबंधेन हेतुतया कर्तृनिष्ठव्यापारसं-

बंधनाहेतुत्वात् । न च कुठारादिव्यापारादावति-
व्याप्तिरिति वाच्यम्, तस्यापि एतन्मते लक्ष्य-
त्वात् । अत एव फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं क-
रणमिति वदंति । वस्तुतस्तु व्यापारवत्त्वे सति
कारणं करणम् । न चैवं कार्यमात्रे ज्ञानादौ चादृष्ट-
स्य मनोयोगस्य च व्यापारस्य सत्त्वादात्मनोऽपि
करणत्वापत्तिः,इष्टत्वात् । उपधेयसंकरे कर्तृत्वक-
रणत्वलक्षणोपाधेरसंकरात् व्यवहारभेदोपप-
त्तेः । इत्थं चानुमितौ व्याप्तिज्ञानं कारणम्,पराम-
र्शस्य व्यापारत्वात् । चाक्षुषादौ चक्षुरादितत्सं-
योगस्य व्यापारत्वात् । श्रावणज्ञाने श्रोत्रमनः-
संयोगस्य व्यापारस्य सत्त्वात् । न तु शब्द-
स्य, शब्दाभावप्रत्यक्षे तस्य व्यभिचारात् । परे
तु फलानुकूलकर्तृव्यापारवत्त्वम् । अस्ति च कुठा-
रादिच्छिदानुकूलकर्तृसंयोगादिमत्त्वम् । न च गृ-
हस्थाल्याद्यधिकरणस्यापि कर्तृव्यापारवत्त्वात्क-

रणत्वापत्तिरिष्टत्वात् । स्थाल्यान्नं साधयतीत्या-
दिप्रयोगात् । गवा दानं साधयति, ब्राह्मणेन
दानं साधयतीत्यादिप्रयोगात् । तत्रापि तदिष्टं,
चैत्रात्मना चैत्रेण वा पचतीत्यप्रयोगात् ।
कर्तुः शरीरस्य च वारणाय द्रव्यसमवायिभि-
न्नतत्तत्क्रियानुकूलकृतिमतो भिन्नत्वेन विशेष्यम् ।
कृतिमत्त्वं समवायेनावच्छेदकतया च । तेन
शरीरस्यापि व्युदासः । भिन्नेत्यनेन हस्ता-
दिसंग्रहः । हस्तादिना छिनत्तीति प्रयोगात् ।
व्यापारवत्त्वं जनकतया। तेन व्याप्तिस्मृत्यादिसा-
धारण्यमित्याहुः । अत्र परशुना छिनत्तीत्यादौ नि-
रुक्तकरणत्वं तृतीयार्थः । प्रकृत्यर्थान्वितस्य तस्य
धात्वर्थनिरूपकत्वेनान्वयः। तथा परशुनिष्ठकरण-
तानिरूपकत्वच्छिदानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थ
इति प्राचः । नव्यास्तु परशुना छिनत्ति न दात्रेणे-

त्यादौ नञर्थान्वयानुरोधेन निरुक्तकरणत्वनिरू-पितजन्यत्वमेव तृतीयार्थः । तस्य निरूपितत्वेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य आश्रयतया धात्वर्थे अन्वयः। इत्थं च परशुनिरूपितजन्यत्वदात्रनिरूपितजन्य-त्वाभावश्च च्छिदायामन्वेतीत्याहुः।जटाभिस्ताप-स इत्यादौ तृतीयोपलक्षणे।तत्त्वं च अतद्व्यावृत्त्यव-च्छेदकत्वे सत्यतद्व्यावृत्तिसामानाधिकरण्यम् । अस्ति च घटानाम् अतापसत्वव्यावृत्त्यनवच्छेद-कत्वं शमादिमत्त्वस्यैव तदन्यूनातिरिक्तवृत्तितया तदवच्छेदकत्वात्। शमादिनातापस इत्यप्रयोगोऽ-विवक्षातः । तथा प्रयोगस्येष्टत्वे तु विशेषणो-पलक्षणसाधारणवैशिष्ट्यमेव तृतीयार्थः । अक्ष्णा काणः,पादेन खंज इत्यादौ "येनांगविकारः" इत्य-नेन तृतीया, येनांगेन विकारो ह्रानिराधिक्यं वा तदंगबोधकात्तृतीया । तृतीयाया वृत्तित्वमर्थः । तच्च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्काणादिपदार्थस्यैकदेशे

विकारेऽन्वेति । काणत्वं बहिरवच्छेदेन चक्षुःशून्य-गोलकवत्त्वम् । जातमात्रांधस्याकाणत्वे तु चक्षुर्म-द्गोलकत्वे सतीति वाच्यम् । यदि च बहिरवच्छे-देन चक्षुःसत्त्वेऽपि उपघातादेव न चाक्षुषं तदा-गोलकवृत्तियत्तच्छून्यत्वमुपघातो वा तद्विशिष्टः पुरुषः अक्ष्णा काण इत्यस्यार्थः । एवं खंजत्वं संस्थानविशेषणशून्यपदत्वम् । तथाचपदवृत्तियत्त-थाविधसंस्थानशून्यत्वं तद्विशिष्टःपुरुष इति पादे-न खंज इत्यस्यार्थः । परे तु- अक्ष्णा काण इत्या-वभेदे तृतीया । तथा च तादृशगोलकाभिन्नं यच्चक्षुः शून्यमुपहतं तद्वानिति वाक्यार्थः एवं मुखेन त्रि-लोचन इत्यत्रलोचनपदं लोचनत्रयविशिष्टत्परम् तथा च मुखादिभिन्नलोचनत्रयविशिष्टवानित्यर्थ इत्याहुः । धनेन कुलमित्यादौ हेतुत्वे तृतीया । क्रियान्वयिनिरुक्तकरणत्वार्थिकातृतीया "कर्तृक-

रणयोस्तृतीया" इत्यनेन विहिता "हेतौ" इति सूत्रेण तु नामार्थान्वित हेतुत्वार्थिकेति विशेषः । पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्र तृतीयायाः कर्तृत्वमर्थः समभिव्याहृतक्रिया सहशब्दार्थ एककालीनत्व-संबंधेन समभिव्याहृतक्रियायामन्वयः । तथा च पुत्रकर्तृकागमनसमानकालीनागमनकर्त्तेत्यर्थः । शिष्येण सह गुरुर्ब्राह्मणः, पुत्रेण सह पिता सुंदरः सहार्थो ब्राह्मणादिसमानकालीनत्वसंबंधेन ब्राह्म-णत्वादि पदार्थैकदेशेऽन्वेति ।अपरे तु सहार्थःसाहि-त्यमेकधर्ममात्रं,तृतीयार्थो वृत्तित्वं संख्यामात्रं वा, तथाचशिष्यवृत्तिसाहित्यवान्गुरुर्ब्राह्मण इत्याहुः । "एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ॥ " इत्यादौ पुत्रे-षु भारवहनकर्तृत्वाभावेऽपि सहप्रयोगे विद्यमानप-दाध्याहारात् । विद्यमानत्वं साहित्यं सहशब्दार्थः

तथाच समानकालीनत्वसंबंधेन दशपुत्रवृत्तिविद्य-मानत्वविशिष्टविद्यमानत्वाश्रयः । अत एव विद्य-मानत्वं सहसब्दार्थ इति शाब्दिकाः। धान्येन धनी, गोत्रेण गार्ग्यः, प्रकृत्याभिरूप इत्यादौ तृतीयाया अभेदोऽर्थः । तथा च धान्याभिन्नधनवान्, गोत्रा-भिन्नगर्गकुलोत्पन्नः, साहजिकाभिन्नरमणीयतावा-नित्यर्थः । प्रकृतिपदस्य साहजिकार्थत्वात् । अ-भिरूपपदस्य रमणीयतापदार्थत्वादिति दिक् ।

॥ इति करणनिरूपणम् ॥

"कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्" इति पाणि-निसूत्रम् । तत्क्रियाकरणीभूतेन तत्क्रियाकर्मणा य-मभिप्रैति फलभागित्वेनोद्देशीकरोति स संप्रदान-मिति वाक्यार्थः । करणीभूतकर्मजन्यफलभागि-त्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमिति फलितम् । ग्रामं ग-च्छतीत्यादौ गमनकर्मग्रामजन्यसुखभागित्वेनोद्दे

श्यस्य चैत्रादेस्तत्क्रियायां संप्रदानत्वाभावात्तद्वा-
रणाय करणीभूतेति । गमनक्रियायां ग्रामस्याकर-
णत्वान्न दोषः । दानादौ देयादिकं करणमिति प्र-
कृतिसंगतिपितृस्वर्गोद्देश्येन कृतगोदानस्थले दा-
नजन्यफलभागित्वेनैवापितोद्देश्यः-नतुगोजन्यफ-
लभागित्वेनेति न पित्रादेः संप्रदानत्वम् । अत एव
पित्रे गां ददातीति न प्रयोगः । यदि चादृष्टद्वारा
दत्ता गौः पितुः स्वर्गमुत्पादयिष्यतीत्यभिसंधि-
स्तदा फले कर्मजन्यत्वमदृष्टद्वारकं ग्राह्यम् । अत
एव न स्वस्मिन्स्वकर्तृकदानसंप्रदानत्वापत्तिः । न
वा चैत्रश्चैत्राय गां ददातीति प्रयोगप्रसंगः । वस्तु-
तो धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन फलं विशेष्यम् । पितुः
स्वर्गादिकं न तथेत्यदोषः । इत्थं च विप्राय गां
ददातीत्यत्र संबंधित्वेन परेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः
चैत्राय चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादिवारणाय परेति ।

स च धात्वर्थतावच्छेदकफलेऽन्वेति। वृत्तित्वं द्वितीयार्थः। तथा च गोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसविप्रसंबंधित्वेन परेच्छाविषयपूर्वकपरस्वत्वानुकूलत्यागानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीः। यत्तु अत्र जन्यफलप्रकारकेच्छापूर्वकत्वं क्रियान्वयि चतुर्थ्यर्थः। व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च तदेकदेशे जन्यत्वे कर्मणो गवादेर्निरूपितत्वसंबंधेनान्वयः। तथा च विप्रविषयकगोनिरूपितजन्यफलप्रकारकेच्छापूर्वकगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वानुकूलत्यागानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीरिति। तन्न, गोजन्यफलस्य प्रकृते स्वरूपतया विप्रविषयिका या गोजन्यफलप्रकारकेच्छा तत्पूर्वकत्वस्य दानेऽसंभवात्। तादृशेच्छाया एव दानत्वात, गौरवाच्चेति दिक्। एवं वृक्षायोदकमासिंचतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः वृ-

त्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः । स च धात्वर्थतावच्छेदके संयोगेऽन्वेति । वृत्तित्वरूपद्वितीयार्थोऽपि तादृशद्रवद्रव्याक्रियायाम् । एवं च वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयसंयोगानुकूलद्रवद्रव्यवृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीरिति । अत्र क्रियांतस्य धात्वर्थत्वे वृक्षस्य कर्मत्वं स्यात् । न तु जलस्य । क्रियाया वृक्षापेक्षयैव समवेतत्वात् । न चैवं पयसा वृक्षमासिंचतीत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् । धात्वर्थताऽवच्छेदकक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम् । अत्र क्रियांतस्यधात्वर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकद्रवद्रव्यसंयोगस्य वृक्षवृत्तित्वाद्द्रवद्रव्यसंयोग एव धात्वर्थ इति न युक्तम् । तर्हि फलावच्छिन्नव्यापाराबोधकत्वाद्धातोरकर्मकत्वम् । धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावात् वृक्षादेरकर्मकत्वं स्यात् । अ-

त्राजां ग्रामं नयतीतिवद्द्विकर्मकत्वं स्यादिति ना-
शंकनीयम् । क्रियांतार्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकफ-
लद्वयाभावात् । तादृशक्रियानुकूलव्यापारार्थत्वे
च क्रियायामेव द्वितीयार्थवृत्तित्वान्वयात् । क्रिया-
वच्छेदकसंयोगे तु वृक्षायेत्यादिचतुर्थ्यर्थस्योद्दे-
श्यत्वस्यैवान्वयः न द्वितीयार्थस्य । व्युत्पत्तिवै-
चित्र्यात् । चतुर्थीसमभिव्याहृतस्य सिच्धातो-
स्तादृशव्यापारार्थत्वात् । अत एवाजां ग्रामं नय-
तीत्यत्र ग्रामस्य न संप्रदानत्वम् । अत्र हि संयो-
गावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारः प्रेरणधात्वर्थः, द्वि-
तीयार्थो वृत्तित्वम् । संयोगे तु ग्रामपदोत्तरद्वितीयार्थः क्रियायामजापदोत्तरद्वितीयार्थेऽन्वेति । त-
थैव व्युत्पत्तेः । तादृशफलभागित्वेन ग्रामादेरनु-
द्देश्यत्वान्न संप्रदानता । तादृशफलभागित्वेनोद्दे-
श्यत्वे तु उद्देश्यत्वविवक्षायां ग्राममजां नयती-

ति भवत्येवेति दिक् ॥ परे तु त्यज्यमानद्रव्यस्व-
त्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वम् । त्यागोऽत्र वि-
लक्षणो ग्राह्यः । तेन विक्रयादौ क्रेत्रादेर्न संप्रदा-
नत्वम्।कर्मणा दानकर्मणा यमभिप्रैतिससंप्रदान-
मिति 'कर्मणा' इत्यादिसूत्रार्थः। अत एव संप्रदी-
यतेऽस्मै इति संप्रदानसंज्ञान्वर्थैव ॥ श्राद्धादौ पि-
त्रादेः स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वम् । किंतु प्रीति-
भागितयेति संप्रदानत्वाभावेन संप्रदानचतुर्थ्यसं-
भवात् ।'नमः स्वस्ति' इत्यादिना सूत्रांतरेण त-
त्र चतुर्थी । एवं वृक्षायोदकमासिंचतीत्यादौ संप्रदा-
नप्रयोगो गौणः चतुर्थीप्राप्त्यर्थः।अत एव शत्रवेऽस्त्रं
मुंचति,मित्राय दूतं प्रेषयतीत्यादौ धात्वर्थतावच्छे-
दकफलभागित्वेनोद्देश्यत्वाभावेऽपिचतुर्थी।विभा-
गानुकूलक्रियानुकूलव्यापारो मोचनम् । संयोगा-
नुकूलक्रियानुकूलव्यापारः प्रेषणमिति धात्वर्थता-

वच्छेदकरूपफलजन्यफलशालित्वेन शत्रुमित्रयो-रनुद्देश्यत्वम् । इत्थं चोदकादिजन्यफलपल्लवा-द्यजन्यदुःखादिदूतजन्यवार्ताज्ञानादिफलशालि-त्वेनोद्देश्यत्वमेव वृक्षायेत्यादिचतुर्थीत्रयार्थः । न च गुरुप्रीत्युद्देश्येन गुरुपुत्राय दत्तायां गवि गुरवे गां ददातीति स्यात्, तथा विवक्षाया-मिष्टत्वात् । अत एव रजकसंबंधिनस्तस्य ता-त्पर्यविषयत्वे रजकस्य वस्त्रं ददातीति प्रयो-गः । वस्त्रजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वस्य तत्त्वे तु रजकाय वस्त्रं ददातीति भवितव्यम् । न चै-वं श्राद्धादावपि पित्रादेः प्रीतिभागित्वेनोद्देश्य-त्वात् संप्रदानचतुर्थ्यैवोपपत्तेः " नमः स्वस्ति " इत्यादि सूत्रांतरं व्यर्थम् । यत्किंचित्क्रियाकर्मज-न्यफलशालित्वेनोद्देश्यत्वस्यैव गौणसंप्रदानत्वरू-पतया नमःपदार्थादेः क्रियात्वाभावत्वेन पृथक्-सूत्रप्रणयनात् । नारदाय रोचते कलहः, वैश्याय

शतं धारयतीत्यादौ तु न नारदादेः संप्रदानता किंतु "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः", "धारेरुत्तमर्णः" इति सूत्राभ्यां संबंधमात्रे चतुर्थी । तथा च चतुर्थ्या संबंधो धातुना रुचिराख्यातेन विषयता बोध्यत इति । नारदस्य रुचिविषयः कलह इत्याद्यस्य । पुनर्दानमंगीकृत्य द्रव्यग्रहणं धारणं वैश्यस्य शतकर्मकताहशग्रहणाश्रय इत्थं तस्यार्थः संप्रदानस्य कारकत्वं धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिष्पादकत्वेन ददस्वेत्यनुमितिप्रकाशनेन दातुरिच्छामुत्पाद्य दानसंपादनेनैवेत्याहुः । परे तु त्यागजन्यस्वत्वजनकस्वीकारकत्वं संप्रदानत्वम् । श्राद्धादौ पित्रादेर्न स्वीकारः । रुद्राय गां ददातीत्यादावपि गौणसंप्रदानत्वमुद्देश्यत्वरूपमित्याहुः।

॥ इति संप्रदानम् ॥

परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वम्। वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पत्रादेरपादानत्ववारणाय

परकीयेति । अत्र पंचम्या विभागजनकत्वमन्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चार्थः । विभागे-
न्योन्याभावे चाधिकरणत्वेन वृक्षोऽन्वेति । तथा
च वृक्षवृत्तिविभागजनकवृक्षवृत्त्यन्योन्याभावप्रति
योगितावच्छेदकपतनाश्रयः पत्रमिति वाक्यार्थः ।
तथा च "ध्रुवमपायेऽपादानम्" इति पाणिनिसूत्रम् ।
अपाये ध्रुवं निश्चलं प्रकृतिपंचम्यर्थविभागजनक-
त्वान्वयि क्रियाशून्यमिति तदर्थः । तेन धावतोऽ-
श्वात्पततीत्यादौ अश्वादेः पुरुषनिष्ठविभागहेतु-
क्रियावत्त्वेऽपि प्रकृतिपंचम्यर्थविभागजनकत्वा-
न्वयिनी या पतनक्रिया तच्छून्यत्वमव्याहतस्पं-
दजन्यविभागाश्रयत्वेन वृक्षादेरपादानत्वे वृक्षात्प-
र्णं स्पंदत इति स्यात् अतः क्रियेति । क्रियापदं
सकर्मकधात्वर्थपरम् । व्याघ्राद्बिभेतीत्यादौ पंचमी
नापादनत्वे-किंतु हेतुत्व इत्यग्रे वक्ष्यते । धा-

त्वर्थतानवच्छेदकत्वेन विभागो विशेष्यः । तेन वृक्षं त्यजति खग इत्यादौ वृक्षस्य नापादानत्वम् । यत्तु विभागावच्छिन्नक्रियायास्त्यजधात्वर्थतया विभागविशिष्टक्रियाजन्यत्वाभावान्न दोष इति । तन्न । तर्हि अधःसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव पतत्यर्थतया वृक्षपर्णविभागेऽधःसंयोगविशिष्टक्रियाया अजनकत्वादसंभवापत्तेः । विभागे फलोपलक्षितव्यापारजनकत्वमुभयत्र तुल्यमिति दिक् । वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागावधित्वमपादानत्वम् अवधित्वं स्वरूपसंबंधरूपं पंचम्यर्थः । अपाये विभागेध्रुवम् अवधिभूतमपादानमित्यपिपाणिनिसूत्रार्थः । तथा च वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकविभागाश्रयः पर्णमित्युक्तवाक्यार्थः । न चैवं स्वंस्वस्माद्विभजत इत्यपि स्यात्। स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्यैव स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्यापि

स्वस्मिन्नभावात्। इत्थं चापादानपदं पंचमीपदं नानार्थमेव बोध्यम्। धावतोऽश्वात्पततीत्यादावपि अवधित्वमेव पंचम्यर्थः। व्याघ्राद्बिभेति, शत्रोः पराजयत इत्यादौ पंचमी नापादाने। किंतु "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इति सूत्रेणानुसृष्टहेतुत्वार्थिका। धातोश्च यथायथं भयं भयाभावश्चार्थः। पंचम्यर्थहेतुत्वं धात्वर्थभये धात्वर्थतावच्छेदके चाभयेऽन्वेति। आश्रयत्वं व्यापारश्च यथायथमाख्यातार्थः। तथा च व्याघ्रहेतुकभयाश्रय इत्याद्यस्य शत्रुहेतुकभयानुकूलव्यापारवानित्यंतस्यार्थः। इत्थं च पंचम्यैवोपपत्तौ पृथक्सूत्रं प्रपञ्चार्थमिति बोध्यम्। एवं कूपादन्धं वारयतीत्यादौ पंचम्या अवधित्वमधःसंयोगानुकूलक्रियारूपं पतनं द्वितीयाया धात्वर्थैकदेशप्रतिबंधान्वितवृत्तित्वम्। धातोः प्रतिबंधानुकूलव्यापारोऽर्थः।

तथा चांधवृत्तिकूपावधिकपतनप्रतिबंधानुकूलव्यापारानुकूलकृति मानिति वाक्यार्थः संपद्यते। स च न युक्तः।यत्र हि त्रिक्षणावस्थायिनि खण्डकूपे परमाण्वादेरधःसंयोगो मानाभावेनासिद्धः तत्रासंभवात्।अत एव द्वितीयायाःपतनंपञ्चम्याधात्वर्थतावच्छेदकाभावान्वयिवृत्तित्वम् । धातोरभावानुकूलव्यापारः । तथा च कूपवृत्त्यंधपतनाभावानुकूलव्यापारविषयकयत्नवानिति वाक्यार्थोऽपि न युक्तः।यदंधस्य पतनमप्रसिद्धम्।तत्रासंभवात्।किंतुधातोरभावानुकूलव्यापारःपंचम्या वृत्तित्वम्।द्वितीयाप्रतियोगित्वमनुयोगित्वम्।धात्वर्थतावच्छेदकीभूताभावान्वितमर्थः । अभावश्च कूपादिसमभिव्याहारात्पतनादिना तज्जन्याधःसंयोगादिना वा संबंधेन बोध्यः।तथाच पतनादिसंबंधेन कूपवृत्त्यंधप्रतियोगिकाभावानुकूलव्यापारविषयकय-

त्नवानिति वाक्यार्थः।एवमेतस्मात्सविषादन्नान्मि त्रं वारयतीत्यादौ यत्सविषान्नस्य यन्मित्रस्य च भोजनमप्रसिद्धम्—तत्रापि भोजनसंबंधेन सविषान्नवृत्तिप्रतियोगिकाभावानुकूलव्यापारविषयककृतिमानित्यन्वयधीः। परे तु कूपादंधं वारयतीत्यत्र सविषादन्नाद्धातोरुभयत्र मित्रं वारयतीत्यत्र धातोः पतनामावे, द्वितीये भोजनम्।अभावानुकूलव्यापारश्चोभयत्रार्थः। द्वितीयायाः कर्तृत्वमर्थः। धात्वर्थतावच्छेदकीभूताभावे धात्वर्थपतनादेरधिकरणत्वेन द्वित्वावच्छिन्नत्वं पञ्चम्यर्थद्वितीयार्थ कर्तृत्वोभयस्य प्रतियोगित्वेनान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। तथाचपतनसामान्ये कूपावच्छिन्नत्वांधकर्तृत्वोभयप्रतियोगिकाभावानुकूलव्यापारविषयकत्ववानिति आद्यस्य, भोजनसामान्येसविषान्नकर्मत्वमित्यत्र कर्तृत्वोभयप्रतियोगिकाभावा-

नुकूलयत्नवानिति द्वितीयस्यार्थः । आकाशं न पश्यति घटश्चैत्रो वेत्यादौ द्वितीयाविषयित्वम् । लक्षणया घटादिवृत्तित्वं बोध्यते । धातुना लौकिकविषयत्वावच्छिन्नचाक्षुषप्रत्यक्षम् ।तत्रैवावच्छिन्नावच्छिन्नद्वितीयार्थान्वितनञर्थस्यान्वयः। आख्यातस्य तादृशोभयाभावान्वितनिरूपितत्वमर्थः । तथा च लौकिकचाक्षुषप्रत्यक्षसामान्ये यआकाशविषयित्वघटादिवृत्तित्वोभयाभावः तत्प्रतियोगितानिरूपको घट इत्यर्थः।आकाशादिविषयकचाक्षुषोपनीतभानेपि लौकिकविषयित्वावच्छिन्नाकाशविषयित्वचैत्रवृत्तित्वोभयाभावसत्त्वान्न दोषः । एवमन्यत्राप्रसिद्धस्थले बोध्यमित्याहुः । हिमवतो गंगाप्रभवतीत्यादौ पंचम्या हेतुत्वं धातोरुत्पत्तिरर्थ इति न युक्तम् । तर्हि 'जनिकर्तुः' इत्यत एवोपपत्तौ "भुवः प्रभवः" इति वैयर्थ्यप्रसंगात् । किंतु

प्रकर्षेण भवनं प्रकाशः आद्यबहिःसंयोगरूपः।
स च धात्वर्थः। बहिः सर्वः प्रकृतेः स एव पंचम्य-
र्थः। संयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वमाख्या-
तार्थआश्रयत्वम्। तथा च हिमालयसंयोगध्वंसा-
व्यवहितोत्तरक्षणवत्याद्यपृथिवीसंयोगाश्रयत्ववती
गंगेत्यर्थः। वैकुंठात्काशीतो वा गंगा प्रभव-
तीत्यप्रयोगादव्यवहितेति, आद्येति च। वैकुंठसं-
योगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणसंबंधस्य काशीसंयोग
व्यवहितोत्तरक्षणे आद्यस्य तस्याभावाददोषः।
"वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य"
इत्यादावप्येवमेव। तत्र तर्हि पदार्थौ वल्मीकाग्रो-
र्ध्वदेश इति विशेषः। कृष्णात्पराजयते, अध्यय-
नात्पराजयते बाल इत्यादौ धातोरसहिष्णुता पंच-
म्याः कर्मत्वमाख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। श्रीकृष्णं न
सहते, अध्ययनंनसहतेइतिविवरणात्। असहिष्णु-

ताद्वेषः अभिभवाशक्यत्वज्ञानम् आशक्यज्ञानं व
तथा च श्रीकृष्णविषयकभिन्नाभिभवाशक्यत्वज्ञा
नवान् शिशुपालः कृष्णविषयकद्वेषवान् वेत्याद्य-
स्य, अध्ययनविषयकाशक्यत्वज्ञानवान् बाल इ
त्यंतस्यार्थः। विशाद्धनमादत्ते इत्यादौ पथवृत्तिनि-
योगोर्थों नतु स्वत्वम्। चोराद्धनमादत्ते इत्यादौ चो-
रस्य स्वत्वाभावेन तदसंभवात् । धातोरपि यथेष्ट-
विनियोगफलकस्वीकारोऽर्थः । न तु स्वत्वजनक-
स्वीकारः । विप्राद्धनमादत्ते चौर इत्यादौ चौरस्य
तदसंभवात्। पंचम्यर्थश्च विनियोगोऽव्यवहितोत्त-
रत्वसंबंधेन धात्वर्थतावच्छेदके विनियोगेऽन्वेति।
अव्यवहितोत्तरत्वं च स्वसमानविषयकपुरुषांत-
रीयविनियोगव्यवहितभिन्नत्वम्। तेन शूद्रतः प्रति-
ग्रहीत्रा विप्रेण दत्तं धनमादातरि शूद्रादादत्त इति
न प्रयोगः। इत्थं च विप्रयथेष्टविनियोगाव्यवहितो-
त्तरधनवृत्तियथेष्टविनियोगफलस्वीकारवानित्य-

र्थः।अधर्माज्जुगुप्सत इत्यत्र पंचम्यर्थः कर्मत्वं धा-
तोर्निंदार्थः। तथाचाधर्मनिंदतीत्यर्थः। अधर्माद्विर
मतीत्यत्र धातोः करणमर्थः पंचम्याः कर्मत्वमर्थः।
स च करणेऽकरणे चान्वेति । तथा चाधर्मं कृत्वा
पुनर्न करोतीत्यर्थः। धर्मात्प्रमाद्यतीत्यादौ पंचम्या
विषयत्वं धातोरवधानताख्यातस्याश्रयत्वमर्थः।
धर्माविषयकावधानभावाश्रय इति वाक्यार्थः।
उपाध्यायादंतर्धत्ते शिष्य इत्यादौ धातोः स्ववि-
षयकप्रत्यक्षविरोधव्यापारःपंचम्याःसंबंधित्वं धा-
त्वर्थतावच्छेदकप्रत्यक्षान्वितमाख्यातस्य कृतिर-
र्थः। तथाचोपाध्यायसंबंधित्वस्वविषयकप्रत्यक्ष-
विरोधिव्यापारानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः।
दंडाद्घटः, धूमाद्वह्निमानित्यादौ पंचमी नापादा-
ने,क्रियायोगाभावात्। किंतुजनकत्वज्ञापकत्वरू-
पहेतुत्वे जन्यत्वव्याप्यत्वहेतुमत्त्वे वा "हेतौ" इति

सूत्रानुशिष्टा। नचैवं "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति व्य-
र्थम्। काष्ठात्पचतीत्यत्रेव दंडाज्जायत इत्यादावप्यु-
त्पत्तिनिरूपिते हेतुत्वार्थकपंचम्याः "हेतौ" इति
सूत्रेणैव संभवादिति वाच्यम्। उत्पत्तेः सहेतुत्वेपि
सावधिकत्वव्यवहारादुत्पत्तिरूपधात्वर्थनिरूपि-
तस्वरूपसंबंधस्य हेतुत्वानात्मकतया "हेतौ" इति
सूत्रेणैतदर्थकपंचम्या असंभवादिति। आधिकरणञ्च
स्वधर्मसंबंधसंयोगादिरूपसंबंधस्यद्विनिष्ठतयाब-
दरादेरपि कुंडाद्याधारतापत्तेः। न च स्वधर्मसंबं-
धोऽधिकरणत्वं कुंडादिकं च न बदरादिधर्म इति
वाच्यम्। स्वधर्मत्वस्य स्वाधेयत्वरूपतया आधे-
यत्वस्य चस्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वेनान्यो-
न्याश्रयप्रसंगात्। नाप्युत्पत्तये स्थितये ज्ञतये
चापेक्षणीयमधिकरणम्। उत्पत्तयेऽपेक्षणीयं का-
र्यस्य समवायिकारणं, स्थितये घटादेर्भूतलादिज्ञ-

मये जात्यादेः समवायिसमवायादेस्स्वरूपसबं-
धीति वाच्यम्। अपेक्षणीयत्वस्य कारणस्वरूपत्वे-
नासमवायिकारणादावतिव्याप्तेः।समवायिकारण-
त्वं घटत्वादिज्ञप्तये घटादौ न संभवति। नापि त-
द्भिन्नत्वे सति तत्पतनं प्रतिसंयोगवन्मूर्त्तत्वमधि-
करणत्वम्। पतनवन्मूर्ताधिकरणत्वस्य ब्रह्मांडा-
दिधारकसंयोगाश्रयेश्वरे मूर्तत्वमुपात्तम्।मूर्तमात्र-
स्य विलक्षणतत्संयोगादिमत्त्वेन कस्यचित्पतना-
प्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः। गुणादेस्तत्समवायित्वं
समवायादेस्तत्स्वरूपसंबंधित्वम्। एवं परंपरेति
वाच्यम्। अननुगमनात्। सप्तम्या नानार्थत्वे
चान्याय्यत्वात्। किंतु प्रतियोगित्वादिवदधिकर-
णत्वमधिकरणमितिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसं-
बधाविशेषे चातिरिक्तम्, अतिरिक्तोवेत्यन्यदेतत्।
एवमाधेयत्वमपि। इत्थं च गृहे स्थाल्यामोदनं

पचतीत्यादौ पच्यर्थः अधःसंपतनमधिवह्निसंयो-
गानुकूलकाष्ठवह्न्यादेर्व्यापार इत्येके । पच्यर्थो वि-
क्लित्त्यवच्छिन्नाग्नितंडुलादिसंयोगएवपाकजरूप-
मित्यादिव्यवहारादित्यन्ये । उभयत्रापि गेहादे
साक्षात्तदाधिकरणत्वासंभवात्।कर्तृकर्मान्यतरद्वार
क्रियाश्रयस्वरूपाधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः।तदाहुः
"कर्तृकर्मव्यवहितं साक्षाद्धारयति क्रियाम् ॥ उप-
कुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणंस्मृतम्॥"वस्तुत
परंपरया आश्रयत्वमात्रं सप्तम्यर्थः । अत एव प्रा-
ङ्गणस्थेन दीर्घदंडादिकाष्ठादिचालनद्वारा गृहम-
ध्ये पाककरणे गृहस्य कर्तृद्वारा क्रियानाश्रयत्वेपि
गृहे पचतीति प्रयोगः । वह्निचैत्रादेः साक्षात्पाक-
गमनादिक्रियाश्रयत्वेऽपि वह्नौ पचति चैत्रो गच्छ-
तीत्याद्यप्रयोगात्परंपरयेत्युक्तम् । न चैवं क्रियाश्र
यत्वस्यैव सप्तम्यर्थे क्रियाप्रयोगेन विना। भूतले घ-

ट इत्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। न हि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति शाब्दिकाः। वस्तुतोधिकरणत्वमात्रमाधेयमात्रं वा सप्तम्यर्थः। क्रियाशक्त्यव्यर्थत्वात् । न च यत्क्रियायामन्वेति तस्य तत्क्रियाकारकत्वव्यवहारः । अत एव भूतले घट इति शून्यवाक्यशाब्दबोध इति नैयायिकाः। अत्र भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपको घट इत्यन्वयबोधः निष्ठत्वनिरूपकत्वं च संसर्ग इति प्रांचः। एवं सति निरूपकत्वसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। भूतले न घट इत्यादौ नञर्थान्वयासंभवात्।आधेयत्वं । सप्तम्यर्थः तत्रच प्रकृत्यर्थस्य निरूपकतया प्रथमांतस्याधिकरणतया चान्वये भूतलनिरूपिताधेयत्वाश्रयोघटइत्यन्वयबोधः।निरूपितत्वमाश्रयत्वं संसर्ग इति नव्याः। "चर्माणि द्वीपिनं हंति" इत्यादौसप्तम्यर्थोनिमित्तत्वम्।

तच्चोपदेश्यत्वम्। फलत्वेन चेच्छादिविषयत्वरूपम्। तत्राद्यं मशकनिवृत्तौ धूमं करोतीत्यादौ मशकनिवृत्तेः फलत्वात्। "चर्मणि द्वीपिनं हंति" इत्यादौ चर्मादेः सिद्धतया स्वत्वरूपफलवत्त्वेनेवेच्छाविषयत्वात्। तच्च प्रयोज्यत्वेन धात्वर्थेऽन्वेति। मशकनिवृत्तिविषयकेच्छाप्रयोज्यधूमकरणाश्रयः चर्मविषयकस्वप्रकारेच्छाप्रयोज्यद्वीपिचर्मकहननानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थ एवं "सीम्नि पुष्कलकोहत" इत्यादावपि "पुष्कलको गंधमृग" इति कोशात्। सा च "निमित्तात्कर्मयोगे" इत्यनुशासनाद्यत्किंचित्कर्मप्रकारकबोधजनकधातुयोगे प्रयुज्यते तादृशबोधः। जनकता च सकर्मकस्य धातोः कर्मबोधकपदयोगेन। यथा द्वीपिनं हंतीत्यादौ। अकर्मकस्य तु कर्मविशिष्टस्यार्थशक्त्या। यथा विद्या रजनीक्षये यदुदेतीत्यादौ उदेतीत्य-

स्योदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थात् । तत्र रजनी-
क्षयस्य सूर्योदयाद्यन्यत्वेपि निमित्तत्वंज्ञानविषय-
त्वेनोद्देश्यतया लोकानां रजनीक्षयज्ञानार्थमुदेती-
त्यर्थ इत्येके । एतद्दीपवृत्तियावद्रश्मिसंसर्गाभा-
वविशिष्टस्य कालस्य जनितत्वात् । सूर्योदये तद्र-
श्म्युत्पादेन तत्प्रागभावनाशे विशिष्टफलनाशात् ।
रजनीक्षयेच्छाप्रयोज्यत्वं सूर्योदये।क्षयेइत्यन्ये ।श-
रदिपुष्प्यंति सप्तच्छदा इत्यत्रोत्पत्तिरपिसप्तम्यर्थः।
शरदुत्पत्तिकपुष्पाश्रयाः सप्तच्छदा इति वाक्या-
र्थः न तु शरदुत्पत्तिकपुष्पाश्रये चम्पकादावपि
तथा प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । सप्तच्छदस्य
पुष्पाश्रयत्वे लब्धे तुल्यवृत्तिवेद्यतया पुष्पेष्वस-
प्तच्छदवृत्तिलाभात्तदवच्छेदेन शरदुत्पत्तिकत्वस्य
च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।चम्पकादिपुष्पत्वावच्छेदेन
शरदुत्पत्तिकत्वाभावेनतथाप्रयोगाभावात् । धातो-

रेव सप्तच्छदीयपुष्पत्वेनलक्षणेतिकेचित् । भावे स-
तिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थः । गुणकर्मान्य-
त्वे सति सत्त्वादित्यतो गुणकर्मान्यत्वसमानाधि-
करणसत्त्वबोधात् । तच्च क्वचित्कालिकं, क्वचिद्दै-
शिकम् ।तत्राद्यं समानकालीनत्वं पर्यवसन्नम् । य-
था गोषु दुह्यमानास्वागतः। अत्र सप्तम्यर्थे समान-
कालीनत्वे दोहनमात्रस्य निरूपकत्वेनान्वयः ।म-
हिष्यादिदोहनकालीनतया प्रयोगाभावात्,नापि
गोदोहनत्वेन धातोरनुपस्थितेः । किंतु दंडी पुरु-
षो गच्छतीत्यत्र यथा परंपरया पुरुषविशेषणता-
पन्नदंडसमानकालीनत्वं गमने भासते । तथा वि-
शेषणकर्मता विशेषणस्यैव दोहनस्य । इत्थं च
तादृशगोदोहनसमानकालीनातीतगमनानुकूलकृ-
तिमानिति धीः । दुग्धास्वागत इत्यादौ तु तथा-
न्वयः।आगमनदोहनस्यातीततया दोहनकालीन-

त्वस्य गमने बाधात् । किंतु वर्तमानध्वंसप्रतियो-
गिदोहनकर्मस्तु गोष्वित्यर्थात् । अतीतार्थे तादृश-
गोदोहनविशेषणध्वंसस्यसमानकालीनत्वमागम-
मे भासते।तथाच तादृशगोदोहनध्वंसकालीनगम-
नानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः। एवं गोषु धोक्ष्य-
माणास्वागत इत्यादावपि । तादृशप्रतियोगित्व-
विशेषणप्रागभावस्य समानकालीनत्वं भासते ।
न च सप्तम्यर्थे समानकालीनत्वेन प्रकृत्यर्थस्य
गोरनन्वयापत्तिः । तादृशगोदोहनकर्मत्वविशिष्टा-
या गोः स्वविशेषणकर्मत्वविशेषणदोहनाद्याश्रय-
त्वसंबंधेन कालेऽन्वयात्–इति बोध्यम्। "यस्य च
भावेन भावलक्षणम्"इति सूत्रस्य यस्य क्रियया
क्रियांतरं लक्ष्यते इति व्याख्यानात् । क्रिययोः
सामानाधिकरण्ये सप्तमी तत्सूत्रेणानुशिष्टा । सा
च न युक्ता।गुणकर्माऽन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ

सा न स्यात्तदापि गुणकर्मान्यत्वेसतिसत्त्वादित्य-
भियुक्तप्रयोगदर्शनात् । सूत्रतद्व्याख्यानयोर्भाव-
क्रियापदे धर्मपरे । तथा च यस्य धर्मेण धर्मांत
निरुक्तत्वसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते तत्र स
प्तमीति सूत्रार्थशेषः ॥

॥ इत्यधिकरणम् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायजयरामपण्डितविरचितः
कारकवादार्थः समाप्तः ॥

इदं पुस्तकं क्षेमराज-श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना
मुम्बय्यां स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर (स्टीम्)
मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।
संवत् १९६६, शाके १८३१.

विक्रय्यपुस्तकानि (व्याकरणग्रंथाः)

नाम.	की. रु. आ.
सिद्धान्तकौमुदी–महामहोपाध्याय भट्टोजिदीक्षित विरचिता पाणिनीयशिक्षा परिभाषापाठ अष्टाध्यायी गणपाठ धातुपाठ लिंगानुशासनसूत्रपाठ अकाराद्यनुक्रमणिका धातुसूचीसमेत	२–०
सिद्धान्तकौमुदी–तत्त्वबोधिनी टीकासमेत संपूर्ण	४–८
सिद्धान्तकौमुदी–केवल तत्त्वबोधिनी टीका पूर्वार्द्ध	२–०
शाकटायन व्याकरण–शाब्दिकचूडामणि श्रीशाकटायनाचार्य विरचित शब्दानुशासन	

अत्रेयमभ्यर्थना.

अत्रास्माकं मुद्रणालये ऋग्वेदादयो वेदा उपनिषदो वेदान्तग्रंथा महाभारतादीतिहासाः श्रीमद्भागवतादि-महापुराणोपपुराणानि धर्मशास्त्र-कर्मकाण्ड-व्याकरण-न्याय-योग-सांख्य-मीमांसादि-शास्त्रीयग्रन्थाः काव्य-नाटक-चम्पू-प्रभृतयो ग्रन्थाः सहस्रनामाद्यनेक-स्तोत्रग्रन्थाश्च विविधभाषाग्रन्थाश्च सीसकोत्तममहल्लघ्वक्षरैर्मनोहरं मुद्रिता आसते योग्यमूल्येन क्रय्याः सन्ति तांश्च ग्राहका यथापुस्तकसूचीपत्रं मूल्य-प्रेषणेन प्राप्नुयुः ।

अधिकमस्मदीयसूचीपुस्तकानां भिन्नभिन्नविषयाणां प्रापणेन "श्रीवेङ्कटेश्वरसमाचार" पत्रिकाप्रापणद्वारा च ज्ञेयमिति शम् ।